

Srđan Prodanović, Marjan Ivković i Miloš
Janković

Na šta mislimo kada kažemo...
Nove utopije

Beograd, 2022.

EDICIJA TRG

Urednici edicije:

Dušanka Milosavljević, Miloš Janković i Gazela Pudar Draško

Naslov:

Na šta mislimo kada kažemo...
Nove utopije

Autori:

Srđan Prodanović, Marjan Ivković, Miloš Janković

Izdavač:

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerzitet u
Beogradu; Institut za demokratski angažman jugoistočne
Evrope

Dizajn korica:

Nikola Stevanović

Prelom:

Sonja Nikolić, Tijana Baltić

Mesto i godina izdanja:

Beograd, 2022

ISBN:

978-86-82324-10-2

Štampa:

Sajnos

Tiraž:

100 primeraka

**INSTITUT
ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU
TEORIJU**

**FONDACIJA ZA
OTVORENO DRUŠTVO**
SRBIA

Ova publikacija je nastala u okviru projekta "Naučene lekcije socijalističkog modela u Srbiji" koji realizuje Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu u partnerstvu sa Institutom za demokratski angažman jugoistočne Evrope, uz podršku Fondacije za otvoreno društvo. Stavovi izrečeni u tekstu predstavljaju stavove autora

Na šta mislimo kada kažemo...

Nove utopije

Prošlo je šest vekova od kada je Tomas Mor skovao reč Utopija. I dalje nismo sigurni šta ona tačno znači. Da li je Mor imao na umu *ou topos*, ne-mesto, mesto koje ne postoji, mesto koje je izmaštano? Ili je mislio na *eu topos*, dobro mesto, mesto u kome bismo voleli da živimo?

Ova dva značenja ne moraju biti suprotstavljena i kritike utopije obično imaju u vidu oba. Tako će neki autori poput Edmunda Berka i Žozefa de Mestra reći kako utopijski svet možda jeste savršen, ali je istovremeno i nemoguć. On je ne-mesto ne zato što ga ovde i sada nema, već zato što ga nikada ni ne može biti. A ne može ga biti jer je neodrživ, zahteva od ljudi da se ponašaju van granica svojih prirodnih mogućnosti. Možda bi bilo lepo da svi brinemo jedni o drugima i budemo beskrajno solidarni, kažu ovi

kritičari, ali ljudi će naprosto uvek svoje lične interese stavljati na prvo mesto i ništa se ne može učiniti da se to promeni. Ako bismo institucije oblikovali računajući na beskrajnu solidarnost, jednostavno bi sve krenulo po zlu.

Marksisti, s druge strane, problem ne vide u održivosti. Ljudska priroda, kažu, oblikovana je strukturama i institucijama, te ju je moguće menjati i prilagoditi idealnom svetu. Iako održiva, utopija je neostvariva. Kada bismo do nje došli ona bi mogla funkcionisati, ali mi, sada i ovde, ne možemo učiniti ništa da do nje dođemo. Ne možemo jednostavno ignorisati čitavu istoriju i čarobnim štapićem izmeniti svet. Promena sveta jeste moguća, ali pravci promene određeni su materijalnim uslovima. Ako nam je zaista stalo do boljeg sveta, onda bi, umesto utopije, trebalo da se pozabavimo protivrečnostima u funkcionisanju sveta u kojem živimo. Samo na mestima tih procepa može se roditi promene, a na nama je da tu promenu usmerimo i ubrzamo.

Treća kritika koja dolazi od autora poput Karla Popera i Isaije Berlina u utopiju vidi totalitarnu ideju. Svet se, kažu oni, sastoji od različitih i međusobno nezavisnih sistema i prostora. Promene se zato mogu dešavati samo partikularno, u okviru neke od tih sfera. Promena može biti politička, ekonomska, društvena, obrazovna, pravna, a istovremeni uticaj na sve odjednom moguć je samo u totalitarnim režimima koji imaju apsolutnu kontrolu. Dodatno, utopija bi kao konačni ideal ukinula mogućnost svake rasprave, pluralnosti i otvorenosti. Ova kritika, koja je dominirala sredinom dvadesetog veka, utopiju kao dobro mesto transformiše u utopiju kao loše, totalitarno mesto.

Krajem prošlog veka tako se od utopije skoro potpuno odustalo. Proglašen je kraj istorije, a svaka promena koja bi imala makar naznaku socijalne pravde ili obuzdavanja

kapitalizma dobijala je oznaku totalitarizma. Ponovno rađanje utopije moralo se nositi sa ovim teretom i ne čudi što su kritički teoretičari i društveni naučnici koji su težili emancipaciji od novih utopijskih praksi zahtevali da ispune dva uslova. Prvo, vizija bi morala biti partikularna, odnositi se na određene oblasti zajedničkog života, te smo tako dobili utopijsko obrazovanje, utopijsku politiku raspodele i slično. Drugo, nova utopijska vizija sada je ostajala otvorena. Nije više predstavljala konačni stadijum idealnog razvoja sveta, već se nudila kao poželjna opcija koju je potrebno neprestano preispitivati. Često su tako sama otvorenost za deliberaciju i preispitivanje viđeni kao utopijske vizije novog sveta.

Ni nove, partikularne ili realne utopije, nisu ostale bez kritike. Zameralo im se upravo ono na čemu su insistirale odgovarajući na totalitarne optužbe. Nisu obuhvatile totalitet. Kritičari novih realnih utopija pitali su se da li promena unutar samo jedne sfere zaista može biti emancipatorna. Mogu li, recimo, promene u obrazovanju, kakve god one bile, same ispraviti velike društvene, političke i ekonomske nejednakosti. Pored toga, ako se zadržimo na primeru obrazovanja, možemo se zapitati šta je to utopijsko obrazovanje. Da li je to obrazovanje onakvo kakvo bi bilo u idealnom utopijskom svetu, ili je to obrazovanje koje nas, imajući u vidu probleme stvarnog sveta, obučava da te probleme uočimo i razumemo kako bismo ih prevazišli.

Kao što vidimo, mnoštvo je pitanja koja se i dan danas javljaju na sam pomen utopije. Bez obzira na sve, u okviru serijala koji objavljujemo pokušali smo da izložimo upravo vizije novih realnih utopija za različite sfere domaćeg društvenog, političkog i ekonomskog života. Smatrali smo da autoritarni neoliberalni pravac na kome se Srbija nalazi već nekoliko decenija zahteva

alternative na svim poljima. Da bi takve utopijske alternative zaista bile ubedljive, a naš rad smislen, osetili smo potrebu da na samom početku ponudimo opravdanje čitavog poduhvata. Drugim rečima, želeli smo da odgovorimo na pitanje da li je i zašto neophodno da imamo jasne utopijske programe ili je promena moguća i bez njih.

Teško bi danas bilo osporiti tvrdnju da su nam neophodne temeljne društvene promene na globalnom nivou – dovoljno je osvrnuti se na klimatsku krizu koja fundamentalno dovodi u pitanje sam opstanak ljudske vrste. Nije ni preterano teško identifikovati primarnog uzročnika ove krize, bilo da ga nazovemo „svetskim kapitalističkim sistemom“ ili, opštije, društveno-ekonomskim ustrojstvom neograničenog rasta i proširenja materijalne reprodukcije društva. Međutim, dok je ovu „metu“ angažmana za radikalniju društvenu promenu relativno lako identifikovati, nešto ju je teže pogoditi, o čemu svedoče i propuštene prilike da se promena ostvari, poput svetske ekonomske krize iz 2008, pa i (sada već svakako neiskorišćene prilike) pandemije koronavirusa. Debata o uzrocima dosadašnjeg neuspeha različitih formi progresivnog angažmana da ozbiljnije transformišu poredak društva neograničenog rasta, makar i u pojedinačnim državama „centra“ kapitalističkog sistema, je opsežna i u nju nećemo ulaziti, ali u kontekstu revitalizovanja utopije, vredelo bi ukratko razmotriti jednu perspektivu glede ovog problema.

Naime, i sam svetski kapitalistički sistem se simbolički reprodukuje i legitimiše određenim diskursom koji pretenduje na status utopijskog. Bilo da ovaj diskurs nazovemo „tržišno-liberalnim“, „neoliberalnim“ ili „postfordističkim“, njegove temeljne odrednice predstavljaju određene socijalno-filozofske premise koje daleko prevazilaze čisto ekonomska pitanja. Prva među

njima jeste predstava o „umnosti“ tržišta kao optimalnog principa uređenja čitave društvene stvarnosti. U delima autora poput Fridriha Hajeka i Milтона Fridmana, globalno kapitalističko tržište poprima obrise jednog nadsubjektivnog uma koji evoluira kroz ljudsku istoriju i izmiče refleksiji pojedinačnih umova, te se bilo kakav pokušaj da se ovaj spontano evoluirani super-um zameni nekim veštačkim, planski razvijenim principom društvenog uređenja mora završiti ranije pomenutom „totalitarnom“ katastrofom. Druga temeljna premisa jeste ideja da je tržište sam „uslov mogućnosti“ ljudske kreativnosti i slobode – donekle na tragu Hegelove koncepcije „ostvarene“ ili „konkretne“ slobode, tržište se poima kao svojevrsna „institucionalna armatura“ koja omogućava ljudsko samoostvarenje i autonomiju. Naposletku, u našem kontekstu možda i najznačajnija premisa sastoji se u uverenju da istinsko tržišno društvo još uvek nigde nije ostvareno, čak ni u najneoliberalnijim društvima današnjice – njegov pun razvoj ograničavaju, kako „ostaci predmodernosti“ u vidu raznih vrednosnih partikularizama, tako i moderni pokušaji njegove transformacije i ograničavanja poput socijalizma i socijaldemokratije. U potpuno realizovanom tržišnom društvu, poručuju nam neoliberalni ideolozi, ne bi bilo sistematskih društvenih nejednakosti i drugih formi društvene nepravde i dominacije.

Suočavamo se, dakle, ne samo sa jednim sveobuhvatnim, već i (bar naizgled) utopijskim diskursom opravdanja kapitalističkog sistema, i teško je oteti se utisku da mnogi današnji angažovani akteri potcenjuju legitimacijsku i mobilizacijsku moć ovog narativa, ako ga uopšte i prepoznaju (često se, na primer, kaže da kapitalizam nema ideologiju osim „vulgarnog materijalizma“ ili da „ne nudi ništa novo“). Naravno, mali je broj ljudi koji u potpunosti interiorizuju neoliberalnu socijalnu filozofiju u njenom

eksplicitnom i sistematičnom obliku kao svoj lični svetonazor, ali daleko je veći broj onih koji su svakodnevno podvrgnuti brojnim suptilnim tehnikama „socijalizacije“ u ovu filozofiju, i ove tehnike su na različite načine konceptualizovali levičarski mislioci – od gramšijevske izgradnje buržoaske kulturne hegemonije, preko altiserovske interpelacije subjekata putem državnih ideoloških aparata, do motivacionih tehnika svojstvenih „novom duhu kapitalizma“ o kome pišu Lik Boltanski i Loran Teveno. Da stvari budu gore, nemali broj autora poput Vendi Braun smatra da današnji globalni politički fenomen koji se naziva „desnim populizmom“ ima zajednički idejni koren sa neoliberalnom socijalnom filozofijom, i da se može shvatiti kao određena „mutacija“ ovog svetonazora u jednu agresivniju ideološku formu koja je kadra da se obračuna sa neprijateljima poput savremene levice, pre svega zato što na još uspešniji način mobilize ljudsku afektivnost. U ovoj desno-populističkoj mutaciji neoliberalizma, bauk „totalitarne levice“ biva dodatno karikaturalizovan u liku „kultur-marksista“ koji teže, kroz „političku korektnost“, „kulturu poništavanja“ i „uvoz“ pripadnika drugih, „inferiornih“ kultura, da unište ontološki ukorenjen, prirodan poredak ljudskog sveta zasnovan na hijerarhijama, neupitnim autoritetima, takmičenju i, naravno – tržištu.

To bi ukratko bili grubi obrisi današnje simboličke konfiguracije političkog prostora u kapitalizmu sa kojom svaki progresivni angažovani akter mora da se uhvati u koštac. Ne samo da imamo posla sa jednim obuhvatnim, i na utopijski status pretendujućim, legitimacijskim narativom kome moramo parirati, već se, u dobroj kapitalističkoj tradiciji bogatstva izbora, ovaj narativ istovremeno pojavljuje u dva varijeteta, kosmopolitskom neoliberalnom i „domaćinskom“ desno-populističkom – za svakog po nešto. Možda nam ova vizura sada čini donekle jasnijim uzroke zbog kojih se angažman za radikalnu

društvenu promenu koji zazire od bilo kakve utopijske vizije i nastoji da se ograniči na „negativno određenje“ željene promene suočava sa velikim teškoćama. Pod „negativnim određenjem“ podrazumevamo ono shvatanje metoda ostvarenja radikalne, sveobuhvatne društvene promene koje se sastoji u identifikaciji konkretnih društvenih nepravdi i razvijanju partikularnih smernica za njihovo prevazilaženje bez nastojanja da se ove smernice ukorene u jednoj holističkoj viziji poželjnog društva. Do sveobuhvatne promene treba dakle doći „induktivnim“ putem agregacije partikularnih promena, a ne „deduktivnom“ primenom sveobuhvatnih vizija poželjnog društva na konkretne probleme, kako bi se izbegla epistemološka autoritarnost ili jedna vrsta dominacije koja je, po autorima poput Adorna ili Fukoa, svojstvena samom praktikovanju „sistemske“ ili „programske“ misli.

Teškoće sa ovakvim shvatanjem strategije sveobuhvatne društvene promene su pre svega strateške i mobilizacijske prirode, jer „negativna“ ili „induktivna“ određenja promene, iako mogu biti veoma radikalna (poput, na primer, multidimenzionalne koncepcije prevazilaženja dominacije kod Nensi Frejzer, ili subverzije „simboličkog poretka“ kod Džudit Batler), ne mogu na jednako uspešan način mobilisati našu afektivnost kao što to čine totalizujuće, holističke projekcije koje podupiru kapitalistički poredak, pre svega zato što je naše iskustvo društvene stvarnosti u velikoj meri holističke prirode. Mark Fišer, na primer, u tom smislu govori o teškoći savremenog pojedinca da se dez-investira iz kapitalističke ekonomije „želje“ koja počiva na holističkim projekcijama potrošačkog društva kao idealnog okvira za emotivno ispunjenje i samorealizaciju, čak i u slučaju pojedinaca koji su u intelektualnom smislu antikapitalisti.

Takođe, u nedostatku utopijske dimenzije radikalnog

angažmana, neoliberalni legitimacijski narativ može protiv angažovanih aktera dosta uspešno da mobilize čitav jedan arsenal različitih dobro poznatih etiketa: tvrdnju da su ovi akteri prosto „negativni“ i „kritični“ bez pozitivne vizije, da ih pokreću „resantiman“ i frustracija zbog nemogućnosti da se ostvare u postojećem poretku, da su „anahroni“ jer žele povratak na prevaziđene društvene modele poput „sklerotične“ socijalne države, te da „ne razumeju“ kompleksnost savremenog društveno-ekonomskog sistema i njegove dinamike (potonja kritika se, recimo, često upućivala pokretu *Occupy Wall Street*). Iako je negativno određena radikalna društvena kritika nesumnjivo dala veliki doprinos *dijagnozi* savremenih društvenih nepravdi i njihovih uzročnih mehanizama, pokazala se manje uspešnom kao temelj političke mobilizacije.

Kakvom nas to zaključku, međutim, ova razmatranja vode? Da treba naprosto da „reaktualizujemo“ nekadašnje progresivne utopijske vizije koje se nisu libile da nas podučavaju teleološkoj filozofiji istorije, suštini ljudske prirode ili prepoznavanju „avangardne“ uloge određenih društvenih grupa u realizaciji utopijske vizije? Tek bismo u tom slučaju postali laka meta kapitalističkog diskursa legitimizacije. Stoga, ako nas ne vara intuicija da bez određene utopijske dimenzije *najopštije govoreći* teško možemo strateški da se uhvatimo u koštac sa neoliberalizmom i njegovim „mutacijama“, potrebno je da se još jednom osvrnemo na pitanje mogućnosti jedne „otvorene“ utopijske vizije.

Ako se u ranijim vremenima jačina utopijske misli ogledala u snazi njene moralne vrline i blagostanja koje nas čeka dok joj se budemo beskonačno približavali, dotle se čini da danas njena snaga počiva na činjenici da predstavlja jedan celovit pogled na društvenu promenu. Utoliko bi se moglo tvrditi da je njena forma u neku ruku postala primarnija od

njenog sadržaja. Naime, usled fragmentirajućih posledica neoliberalne ideologije koje su vidljive kao svojevrsni trijumf ideje evolutivnog napretka kroz postepenu tržišnu optimizaciju resursa, individualnih interesa i preferencija, danas skoro svaki istinski oblik *kolektivnog traganja* za društvenom promenom zapravo ima oblik utopijskog. O ovom fenomenu je govorio i Ričard Rorti kada je, kritikujući Fukoovo razumevanje moći koje po njegovom mišljenju takođe ostaje isuviše fokusirano na singularna iskustva, insistirao na tome da moramo sačuvati *društvenu nadu*, odnosno samu mogućnost korenite promene. Nada o kojoj ovde govorimo se mora očuvati uprkos tome što je dvadesetovekovna društvena teorija temeljno rastakala klasične osnove za ekstrapolaciju koja teži utopijskom, poput istine shvaćene kao korespondencije, revolucionarnog subjekta ili racionalno zagaranovanog (i shodno tome, nužnog) procesa moralnog napretka. U nešto drugačijem registru, Ernst Bloh insistira na procesualnosti istine koja teži prekoračenju datosti, odnosno iskaza o stvarnosti koje uzimamo „zdravo za gotovo“ i formulisanju konkretnih utopija koje podrazumevaju naglašavanje opštih humanističkih i emancipatornih potencijala koji ostaju skriveni u svakodnevnim životnim nadanjima.

Drugim rečima, glavni izazov u savremenoj artikulaciji utopije je pitanje kako se inherentna kolektivnost utopijskog rezonovanja – budući da „lična utopija“ zasigurno predstavlja *contradictio in adiecto* – može izmiriti ne samo sa pluralnošću vizija poželjnog društva, već i sa odustajanjem od neke vrste robusnog metoda na osnovu kojeg bismo mogli pouzdano i objektivno tvrditi da smo se poželjnom društvu približili. Na ovom mestu je važno primetiti da posredi nije ukorenjivanje ovakve decentrirane i otvorene utopijske vizije u pukom rešavanju problema koji more neku pojedinačnu zajednicu, već naprotiv, u iznalaženju uslova za bezgranično širok okvir

artikulacije opšteg dobra koji se prelama kroz određeni konkretni problem. Upravo nam ovaj zahtevan kriterijum određenja savremenog utopijskog mišljenja ukazuje na suštinski značaj *angažmana* za njegovu artikulaciju. Ukoliko izvan promišljanja društvenih relacija, odnosno međuzavisnosti svih naših razlika i potreba, ne postoji siguran metod trasiranja puta u utopiju, onda angažman – i to onaj koji ne podrazumeva jake epistemološke asimetrije (kao što su one između eksperata i „običnih“ ljudi), već upućuje jedan „nedovršiv“ poziv – predstavlja jedino rešenje za „utemeljenje“ utopijskog nadanja.

Time se vraćamo i na ranije pomenuti problem afektivnosti. Naime, utopija pored projekcije u budućnost poseduje i – često zanemarenu – afektivnu komponentu koja se tiče nadanja i želje. Pored već pomenute projekcije još uvek neostvarenog idealnog tržišnog društva, neoliberalizam svoju trenutnu ideološku snagu crpi i iz činjenice da je kao društveni sistem neverovatno uspešan u *potiskivanju želje u sadašnjost*. Radikalni individualizam koji predstavlja proizvod neoliberalne revolucije predstavlja jedan od glavnih mehanizma ove vrste banalizacije želje. Naime, kao potrošači čija je svaka partikularna preferencija priznata kao validna, mi težimo momentalnom ispunjenju naših htenja, a kapitalizam je više nego sposoban da nam ta htenja namiri u očekivanom roku. Ipak, ove želje, baš zbog svoje situiranosti u sadašnjost, sa sobom nose reprodukciju *statusa quo* (iz čega možemo zaključiti da je neoliberalna ideologija u jednom bitnom pogledu ipak pseudo-utopijska). Artikulacija nekog istinskog *novuma* je pak neraskidivo povezana sa utopijom. Naime, izmeštanje našeg horizonta izvan onoga što je dato i stremljenje budućnosti otvara prostor za takozvane želje drugog reda, odnosno „želje o željama“. O ovoj problematici su pisali Hari Frankfurt i Čarls Tejlor kako bi naglasili da su upravo ove želje ključne za slobodu delanja i autonomiju, budući da je

promišljanje toga šta želimo od ključne važnosti za sam koncept ličnosti, ali i za subjektivni osećaj da kroz svoje delanje možemo da napravimo neku razliku spram društvenog sistema. Ovakvi uvidi protivreče često primedbi koja se upućuje utopijskom mišljenju, prema kojoj izmeštanje iz prezentističkih okvira vodi distopiji i temeljnom gubitku individualnih sloboda u ime navodno neodređenog pojma opšteg dobra koje je implicitno u svakoj utopijskoj viziji.

Naposletku, možemo reći da je utopija uvek posedovala dve blisko povezane društvene uloge: jednu koja je nudila neposrednu i relativno zaokruženu alternativu postojećem društvenom poretku (koja se neretko ostvaruje na osnovu metafizički utemeljene teleologije) i drugu, kritičku koja se bavila otvaranjem prostora mogućnosti kroz (re) konfiguraciju želja drugog reda. Čini se da je danas prvi aspekt utopije u opadanju kako u praksi, tako i u teoriji. Ipak, kako smo pokušali da pokažemo, to ne znači da je pojam utopije prevaziđen, budući da analitička vrednost ovog termina opstaje kroz njegov kritički potencijal koji, naizgled paradoksalno, svoju snagu crpi upravo iz svog ne-esencijalnog određenja koje izbegava da ponudi pozitivan sadržaj utopije. U tom pogledu, utopijsko mišljenje i dalje predstavlja najbolji okvir za kolektivno promatranje politike želje koje pak otvara prostor za angažman i moć delanja.

CIP- Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

141.7
304.9

ПРОДАНОВИЋ, Срђан, 1985-

Na šta mislimo kada kařemo ---. Nove utopije / Srđan Prodanović, Marjan Ivković i Miloř Janković. - Beograd : Univerzitet, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2022 (Novi Sad : Sajnos). - 11 str. : 18 cm. - (Edicija Trg)

"Ova publikacija je nastala u okviru projekta 'Naučene lekcije socijalističkog modela u Srbiji' ..." -> kolofon. - Tiraž 100.

ISBN 978-86-82324-10-2

1. Ивковић, Марјан, 1985- [аутор] 2. Јанковић, Милош, 1993- [аутор]

а) Друштво-- Утопија

COBISS.SR-ID 66913545